

РОЗВИТОК САМОСВІДОМОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ПЕДАГОГІЧНОГО ПЕРСОНАЛУ

М.В.Бастун

Анотація

Статтю присвячено розгляду психологічних аспектів оцінки ступеня розвитку духовної культури педагогів, зокрема місця самосвідомості як окремого компонента у структурі згаданої культури. Висвітлено специфіку духовної культури педагога; представлено психолого-діагностичний інструментарій для оцінки розвитку самосвідомості у контексті розвитку духовної культури педагога, наведено результати його апробації у різних педагогічних колективах.

Ключові слова: духовна культура, педагогічний персонал, самосвідомість

Конкретизація теми нашого дослідження – ролі самосвідомості особистості у формуванні духовної культури педагога – вимагає уточнення як методологічних принципів, так і практичних засад дослідження психологічного аспекту розвитку духовної культури педагогічного персоналу. І філософами, і психологами неодноразово вказувалося на тісний зв'язок, що існує між духовністю, свідомістю та самосвідомістю. Можна говорити про діалектичний характер цього зв'язку: з одного боку, самосвідомість являє собою механізм духовного розвитку, умову зростання духовності; з іншого боку, зростання рівня самосвідомості є результатом та наслідком духовного зростання особистості.

Проблеми духовності привертали увагу багатьох видатних мислителів, причому вони особливо відмічали роль самосвідомості у розвитку духовності особистості. Зокрема, Г.В.Ф.Гегель характеризував процес духовного розвитку як процес зростання самосвідомості особистості [6]. Проблеми зв'язку духовності та мови розробляв В.фон Гумбольдт. В.С.Соловйов писав про здійснення духовної сили спочатку у

формі розумної свідомості. З розвитком свідомості пов'язував також еволюційний розвиток Т. де Шарден.

Щодо духовної культури як аспекту духовності, можна зазначити знову ж таки В. Гумбольдта, котрий визначав останню як результат співтворчості духовної сили, котра лежить за межами пізнання, і особистих зусиль окремих індивідів. Цій проблемі присвячували свої праці О. Мень [10]; Бачинин В.А. [3]; Артамонова Е.И. [1]; Ипполитова Н.В. [7]; Романенко Н.А. [11]; Корякина Н.А. [8]; Тимощук Г.В. [12]; та ін.

Згідно прийнятої у сучасній психології тривимірній поетапно конкретизованій моделі особистості (В.В.Рибалка), самосвідомість є однією з підструктур соціально-психолого-індивідуального виміру особистості. Тому дослідження ролі самосвідомості у становленні та розвитку духовної культури особистості є необхідною умовою для складання цілісної наукової картини розвитку духовної культури педагогічних працівників.

Аналіз філософської та психологічної літератури показує, що свідомість і самосвідомість особистості мають принципово діалогічний характер. Усвідомлення свого «Я» як окремого щодо інших можливе лише у разі звертання до Іншого, розбудови діалогових стосунків із ним (М.М.Бахтин, В.С.Библер). Тому одним з важливих аспектів розробки програм та методів розвитку духовної культури педагогічного персоналу ми вважаємо розробку діалогових методів розвитку самосвідомості особистості.

Як показує аналіз літератури, розуміння поняття культури у різних авторів суттєво відрізняється. Очевидно, існує декілька сотень визначення цього поняття (за деякими оцінками, понад 500). Відповідно, і визначення духовної культури різними авторами також відрізняються, причому кожен дослідник робить акцент на певному аспекті цього явища. Беручи до уваги особливу значущість, у контексті теми нашого дослідження,

аксіологічного аспекту, ми зупинились на розумінні *духовної культури* як на якості особистості, що визначає переважання у її житті духовних цінностей і її включеність у процеси духовного життя спільноти (народу, людства), позицію відповідального суб'єкта культури.

Специфіка *духовної культури педагога*, на нашу думку, полягає в тій ролі, яку він відіграє у процесі трансляції та відтворення духовної культури у суспільстві. Є підстави вважати, що особливо зараз, у зв'язку зі зменшенням ролі сім'ї у суспільстві, питома вага школи, як інституту трансляції культурних цінностей, значно зростає. Особистість педагога, його свідомість стають точкою фокусу, в якій концентруються духовні надбання та культурні цінності народу й людства (мистецтва, наука, етика та естетика, родинні цінності та ін.), у подальшому втілюючись у проявах (аспектах, сторонах) духовної культури як самого педагога, так і його вихованців. Тому великого значення набуває аспект усвідомлення педагогом відповідальності своєї культурної ролі. Саме це визначає актуальність дослідження самосвідомості як складової духовної культури педагогічного персоналу.

В історії філософії та психології можна знайти чимало різних визначень самосвідомості, котрі висвітлюють різні аспекти тієї ж самої реальності. Так, англійський філософ Дж. Локк вважав, що самосвідомість – це сприйняття того, що відбувається у власній душі людини. Якщо до аспекту сприймання додати також аспект творіння (творчості), ми матимемо визначення досить близьке до розуміння духовної культури особистості.

Згідно вчення Л.С.Виготського, свідомість є рефлексом на рефлекс, тобто здатністю організму (нервової системи) сприймати власні реакції як подразники; вона є реагуванням психіки на процеси, що відбуваються у ній самій, так само як вона реагує на подразники, що надходять із зовнішнього світу. Відповідно феномен самосвідомості означає, по-перше, розрізнення

особистістю рефлексів на зовнішні подразники та рефлексів на власні рефлекси, і, по-друге, сприйняття себе як Іншого: «Я усвідомлюю себе лише остільки, оскільки я є для себе іншим, оскільки власні рефлекси я можу сприймати як нові подразники [5, с. 38]. При цьому найважливіше місце серед таких рефлексів на рефлекси посідає мова, як переважно той рефлекс, що може бути відтвореним [5, с. 37]. Тому важливим засобом дослідження самосвідомості як фактору розвитку духовної культури особистості є діагностичні та розвивальні методики, розроблені в рамках концепції Діалогу культур, котра базується передусім на ідеях Л.С.Виготського, М.М.Бахтіна, В.С.Біблера та ін. Зокрема, йдеться про такі діалогічні засади, як сприйняття себе як Іншого і розбудова діалогу з Іншим та з собою як з Іншим; самоусвідомлення своєї позиції у культурі через Текст як твір культури і т. ін.

В контексті теми нашого дослідження ми розуміємо *самосвідомість* як пізнання та усвідомлення своєї індивідуальності, виражене у знаково-опосередкованій та соціально нормованій формі, а також перцептивний та розумовий моніторинг змін, що відбуваються в цій індивідуальності. Знаково-опосередкований характер самосвідомості, а також її діалогічна природа і той факт, що її розвиток проходить ті ж стадії, що й розвиток вищих психічних функцій (Л.С.Виготський), дозволяє говорити про неї як про культурно опосередковане явище. На думку Л.С.Виготського, розвиток самосвідомості має багатоетапну змістовну траєкторію – від усвідомлення власних фізичних якостей до можливості усвідомлення психологічних процесів та станів, причому цей розвиток триває безперервно упродовж онтогенезу. На нашу думку, наступним етапом розвитку самосвідомості після усвідомлення власної психологічної індивідуальності має бути усвідомлення своєї духовної індивідуальності. Таким чином, *самосвідомість як складову духовної культури*

особистості ми розуміємо як виражене у знаково-опосередкованій формі усвідомлення своєї духовної індивідуальності у розвитку.

Як показує досвід розробки концепції Школи діалогу культур, діалогові методи є ефективними для роботи з різними віковими групами, причому найбільшу ефективність вони мають у разі їхнього застосування у вигляді комплексної програми, що охоплює різні вікові етапи [13]. З огляду на завдання формування духовної культури педагогічного персоналу, ми вважаємо за доцільне приділити також увагу етапу, що має місце безпосередньо після здійснення особистістю професійного вибору, тобто поряд з роботою з педагогічним персоналом проводити її також зі студентами – майбутніми педагогами.

Самосвідомість як складова духовної культури педагога вивчалася нами на основі концепції духовного розвитку особистості (Е.О.Помиткін), тривимірної моделі особистості (В.В.Рибалка), раціогуманістичного підходу в психології (Г.О.Балл) та концепції діалогу культур (В.С.Біблер).

Основою дослідження став спеціально розроблений **Опитувальник для виявлення рівня розвитку духовної культури педагогічних працівників**. Питання Опитувальника, спрямовані на дослідження самосвідомості, відображають рівень потреби в самоусвідомленні суб'єкта духовної культури, процес та результат такого самоусвідомлення. Кожне запитання оцінюється за 4-бальною шкалою: початковий (1 бал), середній (2 бали), достатній (3 бали) та високий (4 бали) рівень розвитку духовної культури.

За результатами дослідження, проведеного у чотирьох навчальних закладах, виявлено рівень розвитку самосвідомості як компоненту духовної культури «достатній» (2,88 балів). Результати розподілились наступним чином: Ліцей легкої промисловості – 2,53; ДПТНЗ «ЖПТЛ» - 2,81; гімназія «Олімп» - 2,92; колегіум №1 м. Новомосковськ – 3,26.

Отримані дані було також доповнено результатами, отриманими за допомогою інших методик. Зокрема, було використано методику культурологічного діалогу (В.С.Біблер, В.Ф.Литовський) у зверненні на духовно-культурні смисли. За отриманими результатами, високий рівень діалогічного усвідомлення себе суб'єктом духовної культури показали 22% опитуваних, достатній – 50%, середній – 25% і початковий – 3%, що в цілому підтверджує результати, отримані за допомогою Опитувальника.

Отримані емпіричні дані дозволяють зробити висновок, що формувальні заходи в рамках дослідження мають спиратись передусім на актуалізацію внутрішньоособистісних детермінант розвитку самосвідомості як складової духовної культури педагога. З огляду на це доцільним є застосування тренінгового комплексу, що спирається на діалогічно орієнтовані формувальні методики.

У відповідності до завдань дослідження, було визначено головні напрямки констатувального етапу дослідження, розроблено його діагностичний інструментарій; проведено експериментальне дослідження рівня розвитку самосвідомості як складової духовної культури педагогічного персоналу; здійснено обробку отриманих в ході експериментальної роботи результатів.

З метою дослідження рівня розвитку самосвідомості як складової духовної культури педагогічного персоналу було використано розроблений Відділом педагогічної психології і психології праці колективний опитувальник рівня розвитку духовної культури педагогічного персоналу. Зокрема, нами було розроблено блок опитувальника, спрямований на вивчення самосвідомості як компоненту духовної культури педагогічного персоналу. Роль самосвідомості як компоненту духовної культури ми розуміємо передусім як здатність особистості до усвідомлення себе як суб'єкта духовної культури. Відповідно до цього, блок складається з трьох питань, котрі відображають

рівень потреби в самоусвідомленні суб'єкта духовної культури, процес та результат такого самоусвідомлення. Відповідно до методики дослідження, кожне запитання оцінюється за 4-бальною шкалою (початковий, середній, достатній та високий рівень розвитку духовної культури). Загальним показником розвитку самосвідомості як компоненту духовної культури особистості є середнє значення за усіма трьома питаннями.

За результатами дослідження, проведеного у чотирьох навчальних закладах (Ліцей легкої промисловості, ДПТНЗ «ЖПТЛ», гімназія «Олімп», колегіум №1 м. Новомосковськ), виявлено рівень розвитку самосвідомості як компоненту духовної культури «достатній» (2,88 балів). При цьому різні навчальні заклади показують досить помітний розбіг результатів, хоча в цілому вони залишаються в межах рівня «достатній» (Ліцей легкої промисловості – 2,53; ДПТНЗ «ЖПТЛ» - 2,81; гімназія «Олімп» - 2,92; колегіум №1 м. Новомосковськ – 3,26) (див. рис. 1).

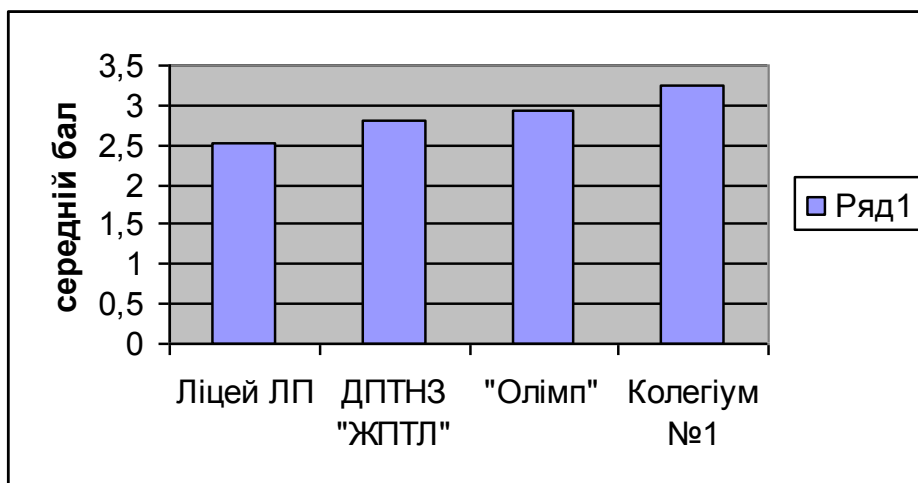

Рис. 1. Результати дослідження самосвідомості як компоненту духовної культури особистості педагога у різних навчальних закладах

Це дозволяє зробити попередній висновок щодо впливу специфіки навчального закладу на розвиток як духовної культури педагога в цілому, так і на розвиток самосвідомості як складової духовної культури особистості. Можна припустити, що у навчальних закладах класичного типу (гімназія, колегіум) більша увага приділяється гуманізації та

внутрішній гуманітаризації навчально-виховного процесу, що сприяє розвитку компонентів духовної культури як учнів, так і педагогічного персоналу. У той же час отримані результати можуть бути свідченням надмірної технізації навчально-виховного процесу у технічних навчальних закладах. Відповідно, напрямком роботи з підвищення рівня духовної культури повинна стати гуманізація та внутрішня гуманітаризація педагогічної роботи передусім у закладах цього типу.

В цілому по вибірці розподіл за шкалами компоненту виглядав таким чином: шкала 1 (потреба особистості у самоусвідомленні себе суб'єктом духовної культури) – 2,72 бали; шкала 2 (процес самоусвідомлення) – 3,00 бали; шкала 3 (результат самоусвідомлення) – 2,91 бали. Це говорить про приблизно рівномірний розподіл показників по трьох шкалах, хоча спостерігається деяке переважання шкали 2 над 1 і 3.

Математична обробка результатів показала, що високий рівень розвитку самосвідомості як компоненту духовної культури мають 25,7% опитаних, достатній – 55,2%, середній – 17,1% і початковий – 2,9% (див. рис. 2). Це говорить про те, що існує тенденція до спонтанного розвитку самоусвідомлення педагогічним персоналом позиції суб'єкта духовної культури, проте ця тенденція не набула достатнього розвитку і є резерви для подальшого підвищення рівня самосвідомості як компоненту духовної культури.

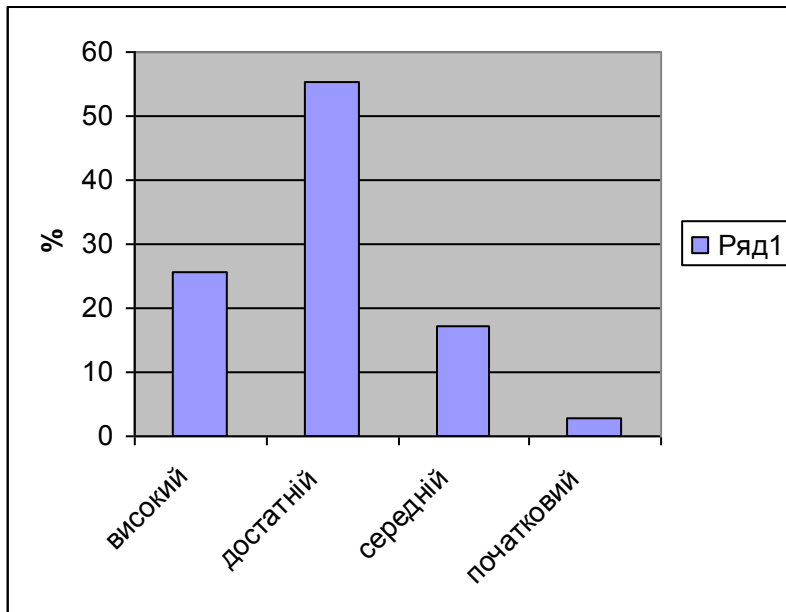

Рис. 2. Рівні розвитку самосвідомості як компоненту духовної культури особистості

Відповідно до розподілу показників за трьома шкалами виділено наступні типи розвитку самосвідомості: 1) усі три шкали приблизно рівні (баланс мети, процесу та результату); 2) процес та результат перевищують мету; 3) результат перевищує мету та процес; 4) мета перевищує процес та результат; 5) мета перевищує процес, процес перевищує результат; 6) процес перевищує мету та результат. Згідно отриманих результатів, типи розвитку самосвідомості розподілились наступним чином: абсолютна більшість респондентів (83,8%) належать до типу 1; тип 2 – 9,6%; 3 – 2,9%; 4 – 2,9%; 5 – 1,0%; 6 – 1,0% (див. рис. 3).

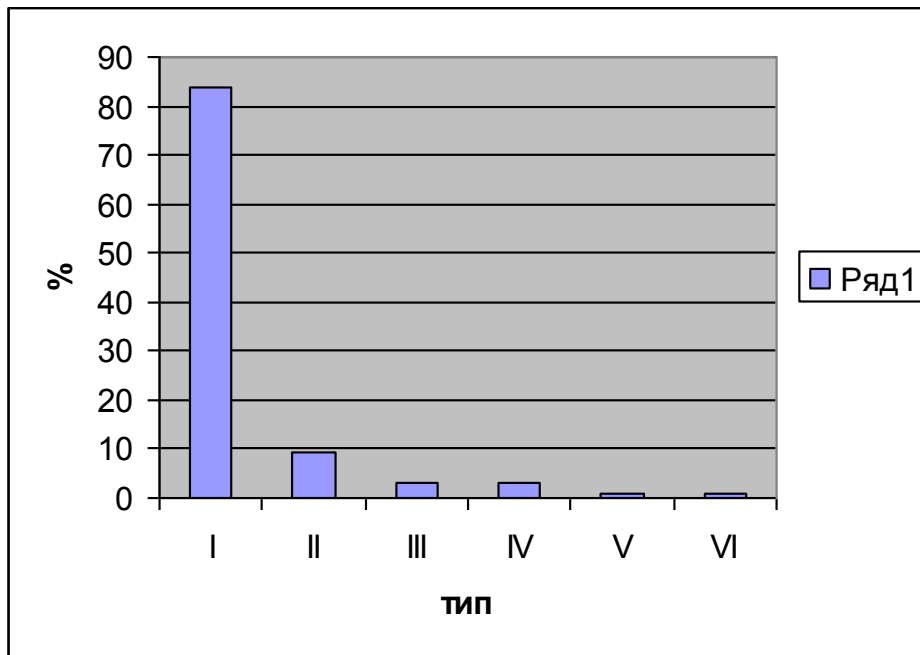

Рис. 3. Розподіл типів розвитку самосвідомості

Це говорить про те, що в більшості опитуваних структура самосвідомості є достатньо збалансованою, проте в досить значній частині педагогів (9,5%) не є сформованим цілепокладальний компонент самосвідомості. Це також повинно стати напрямком формувальної роботи з розвитку самосвідомості як компоненту духовної культури педагогічного персоналу.

Також було проведено кореляційний аналіз залежності між рівнем розвитку самосвідомості, типом розвитку самосвідомості, віком опитуваних та їхнім педагогічним стажем. Статистично значущих кореляційних залежностей між цими факторами не виявлено. Це свідчить про те, що рівень і тип розвитку самосвідомості не залежить від віку та педагогічного стажу. Було виявлено лише слабку тенденцію (0,10) до позитивної кореляції між рівнем розвитку самосвідомості та педагогічним стажем, проте вона не дає підстав для однозначних висновків і може бути лише аргументом для обережного припущення про існування певного зв'язку між цими двома факторами. Трохи більш виразна тенденція до кореляції (-0,34) спостерігається між показниками рівня розвитку

самосвідомості і типом розвитку самосвідомості. Такий показник кореляції також не є статистично достовірним, проте вона говорить про те, що між рівнем розвитку самосвідомості і типом її розвитку може існувати певний зв'язок.

Виходячи з логіки дослідження і спираючись на принципово діалогічну природу самосвідомості особистості, для уточнення отриманих даних нами було використано також деякі діалогічні методики у їх діагностичному аспекті. Зокрема, було застосовано методику Урока-діалогу [9]. Суть методики полягає у розгортанні ведучим низки позицій щодо певного культурно значущого аспекту. В ході розгортання діалогу виявляються різні позиції його учасників: а) відстороненість; б) мовчазна зацікавленість; в) поривання висловитись, котрі стикаються з неспроможністю оволодіти власним мовленням; г) позиція маніпульованої людини, котра перебуває під тиском мовленнєвих кліше, які є інструментом зовнішніх маніпуляцій; д) людина-маніпулятор, котра послуговується знову-ж таки переважно мовленнєвими кліше як засобом оволодіння мовленнєвим простором групи і маніпулятивного тиску на оточуючих; е) людина породжує власні оригінальні мовленнєві конструкції у пориванні усвідомити та висловити свою позицію, зробити її зрозумілою для співбесідника. При діагностичній оцінці ступеня розвитку підструктури самосвідомості особистості як складової духовної культури педагога враховується як якісний показник (модальність) – положення в континуумі маніпулятор-актуалізатор (за Е.Шостромом [14], так і кількісний – усвідомлення своєї культурної позиції та поривання її висловити, не вдаючись до мовленнєвих штампів та кліше; такі поривання надають висловлюванню характеру, котрий зближує його, на думку В.С.Біблера, із внутрішнім мовленням (у розумінні Л.С.Виготського) [13]. В результаті такої обробки можливо виділити три рівня розвитку самосвідомості: а) високий, б) достатній, в) середній, г) початковий, що

дозволяє співставити результати дослідження з наведеними вище даними, отриманими за допомогою Опитувальника.

Згідно даної діалогічної методики, було обрано предмет діалогу а саме – Добро, Краса та Істина як базові поняття духовного життя людини та їх представленість у культурі – як українській, так і інших. Було заторкнуто широке коло матеріалів – приклади з літератури, історії, повсякденного життя та ін. Згідно принципів ведення діалогу та Діалогічних універсалій (за Г.О.Баллом, [2]), перебіг діалогу та його завершення, висновки та судження не були заплановані заздалегідь і розвивалися спонтанно. Хід діалогу, за взаємною згодою учасників, було записано на магнітофонну стрічку, після чого, під час спільного повторного прослуховування, з'ясовувалися та уточнювалися позиції учасників діалогу. За отриманими результатами, високий рівень діалогічного усвідомлення себе суб'єктом духовної культури показали 22% опитуваних, достатній – 50%, середній – 25% і початковий – 3%, що в цілому підтверджує результати, отримані за допомогою Опитувальника.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Рівень розвитку самосвідомості як складової духовної культури педагогічного персоналу певним чином залежить від типу навчального закладу. Особливості побудови навчально-виховного процесу у навчальних закладах класичного типу, де він насичений гуманітарним змістом, більшою мірою сприяють розвитку духовної культури.

2. Високий рівень розвитку самосвідомості як складової духовної культури педагогічного персоналу показала досить значна частина опитуваних (25,7%), тобто чверть вибірки. Інші учасники опитування мають достатній, середній або початковий рівень. Це свідчить про позитивні тенденції спонтанного розвитку духовної культури особистості педагогів, проте говорить про доцільність застосування формувальних

впливів, котрі могли б активізувати ці тенденції і спрямувати їх у більш конструктивному напрямку.

3. В абсолютної більшості опитуваних (83,8%) структура самосвідомості є збалансованою (мета, процес та результат знаходяться приблизно на одному рівні). Проте, досить значна кількість учасників опитування (понад 16%) мають нерівномірний розподіл компонентів самосвідомості. Крім того, проведений кореляційний аналіз виявив слабку тенденцію до існування зв'язку між типом структури самосвідомості і рівнем її розвитку. В разі підтвердження існування такого зв'язку в ході подальших досліджень він може бути використаний у формувальній роботі.

4. Відсутність кореляційної залежності між характеристиками розвитку самосвідомості як складової духовної культури педагогічного персоналу та їхнім віком і педагогічним стажем дозволяє говорити про те, що розвиток духовної культури залежить більшою мірою не від віку педагога та стажу його професійної діяльності, а від інших факторів, вивчення яких потребує детальнішого дослідження.

5. Результати дослідження були підтвержені за допомогою даних, отриманих за допомогою діалогічних методик (концепція Школи діалогу культур). Відповідність цих даних результатам Опитувальника дозволяє зробити висновок про те, що шкали останнього, спрямовані на вивчення рівня розвитку самосвідомості як складової духовної культури педагога, знаходяться у відповідності з теоретичними положеннями щодо принципово діалогічної природи самосвідомості.

Література

1. Артамонова Е.И. Философско-педагогические основы развития духовной культуры учителя 13.00.01 - общая педагогика. Автореферат

диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. – М., 2000. – 40 с.

2. Балл Г. Парадигма діалогу і проблема прилучення до наукової культури // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський щорічник. І. / За ред. Т.Левовицького, І.Вільш, І.Зязюна, Н.Ничкало. – Ченстохова-Київ, 1999. – С. 335-347.

3. Бачинин В.А. Духовная культура личности. - М.: Политиздат, 1986. – 111 с.

4. Выготский Л.С. Педология подростка. Собр. соч. - Т. 4. - М.: Педагогика 1984. - С. 229 - 231.

5. Выготский Л.С. Сознание как проблема психологии поведения // Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. – С. 18-40.

6. Гегель Г. В. Феноменология духа: собр. соч.: [в 14-ти т.] / Г.В. Гегель: – М.: Соцэкгиз, 1959. – Т. 4. – 440 с.

7. Ипполитова Н.В. Развитие духовной культуры будущих учителей в процессе профессиональной подготовки // Вестник Иссук-Кульского университета. - №18.- Ч.П. – 2007. – С. 116-119

8. Корякина Н.А. Формирование духовной культуры учителя в системе послевузовского образования: на традициях народной педагогики якутов. 13.00.01 - общая педагогика. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Якутск, 2010. – 35 с.

9. Курганов С.Ю., Литовський В.Ф. Учебний діалог як форма навчання // Психологія. – К.: Радянська школа, 1983. – Вып. 22. – С. 47-52.

10. Мень А. Мировая духовная культура. – М.: Фонд имени Александра Меня, 2005. – 250 с.

11. Романенко Н.А. Духовна культура педагога як фактор самовизначення особистості // <http://festival21.org/stati-i-publikacii/duhovna-kultura-pedagoga-yak-faktor-samoviznachennya-osobiststi/>

12. Тимошук Г.В. Духовна культура вчителя як складова його професійної культури // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2011. - № 8. – С. 91 – 94.

13. Школа діалога культур. Идеи, опыт, перспективы. Под ред. В.С.Библера. – Кемерово, 1993. – 416 с.

14. Шостром Э. Человек-манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 204 с.